

שחזור נוסח המדרש על פי מקבילות-מקורות: פרדיגמה חדשה לבעיה ישנה

ארנון עצמון**

מבוא: הביקורת הגבוהה והביקורת הנמוכה

יחסי הגומלין בין ביקורת הנוסח של הטקסט, המכונה לעתים "הביקורת הנמוכה", ובין הביקורת הספרותית של הטקסט, ביקורת המסורות והעריכה, המכונה לעתים "הביקורת הגבוהה", מעוררים עניין רב בקרב חוקרי הפילולוגיה המודרניים.¹ בדרך כלל נהוג להניח שמטרת הההדרה הביקורתית של טקסט היא שחזור הטקסט המקורי כפי שיצא מתחת ידי המחבר או העורך והסרת הטעויות שנפלו במהלך המסירה וההעתקה. על פי הנחה זו, הכלי העיקרי המשמש את מהדיר הטקסט הוא הביקורת

* מאמר זה מבוסס על הרצאה שנשאתי בקונגרס העולמי הט"ו למדעי היהדות (אב, תשס"ט). אני מודה למורי ועמיתיי שעברו על כתב היד בשלבים שונים של הכנתו, והערותיהם הביאו אותי לחשוב שנית על כמה מהנושאים החשובים שבו. בהם פרופ' חיים מיליקובסקי, פרופ' מנחם כהנא, פרופ' מנחם קיסטר, פרופ' ג'פרי רובינשטיין ופרופ' עזן ידין. תודתי נתונה גם לקרן בית שלום - קיוטו על תמיכתם הנדיבה.

** המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר אילן.

¹ עיקר העיסוק המחקרי בסוגיה זו נמצא בחקר המקרא, ושם גם התפתחו המושגים "ביקורת גבוהה ונמוכה", שתקפותם וחדותם הועמדה בספק בעיקר לאור ממצאי המגילות הגנוזות בקומראן. בין השאר ראה ע' טוב, ביקורת נוסח המקרא: פרקי מבוא, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ז, עמ' 263-238; E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, 263-238; G.J. Brooke, 'The Qumran Scrolls and the Demise of the Distinction between Higher and Lower Criticism', J.G. Campbell, W.J. Lyons & L.K. Pietersen (eds.), *New Directions in Qumran Studies: Proceedings of the Bristol Colloquium on the Dead Sea Scrolls*, London, New York: T. & T. Clark, 2005, pp. 26-42 עוסק המאמר הנוכחי, התרכזו עיקר המאמץ המחקרי בספרות המשנה והתלמוד ופחות בספרות המדרש. נציין רק את המקורות העיקריים: א"ש רוזנטל, 'המורה', (PAAJR, 31 1963), חלק עברי, עמ' א-ע; הנ"ל, 'תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי', תרביץ, נז (תשמ"ח), עמ' 1-36; C. Milikowsky, 'On the Formation and Transmission of Bereshit Rabba and the Yerushalmi: Questions of Redaction, Text-Criticism and Literary Relationships', *JQR*, 92, 3-4 (2002), pp. 521-567

הנמוכה, דהיינו בירור הנוסח המקורי מבין הנוסחאות שהגיעו לידינו בעדים הישירים של הטקסט, במגוון רחב של מתודות וכלים.² לאחר שהמהדיר מיצה את שלב ביקורת הנוסח והעמיד נוסח משוחזר מיטבי של הטקסט, ניתן לגשת לשלב הביקורת הגבוהה – הביקורת הספרותית העוסקת בהתהוותו של הטקסט, בעריכתו ובמשמעויותיו.³ ואולם דומה שהבחנה והתייחסות שבין שני תחומי הביקורת אינה כה חדה ופשוטה. כל הניגוש לבירור נוסחו של טקסט כלשהו נדרש בו-בזמן גם להבהרה יסודית של מצבו של אותו טקסט על כל היבטיו. לא תמיד די בבירור הנוסח על ידי ברירה מכאנית של עדי הנוסח בכל שיטה שתיבחר שלא מתבססת על מחקר יסודי מקדים של אותו טקסט. בבחירת הנוסח או בתיקונו צריך להתבטא מכלול הממצאים שעלו במחקר הכולל של הטקסט ואף בממצאי ביקורת הטקסט "הגבוהה" – בדיקת המקורות והעריכה. בלשון אחרת: ממצאי הנוסח הם הבסיס לביקורת העריכה והמסורות, ובו בזמן ממצאי העריכה והמסורות עשויים להשפיע על ביקורת הנוסח. אם תיאור יחס הגומלין המורכב בין שתי רמות ביקורת הטקסט נכון לכל סוגי הספרות, הרי דומה שהוא נכון שבעתיים לספרות חז"ל. אחד הנושאים הבווערים לאחרונה בקשר לספרות חז"ל נוגע לשאלת הזהות העריכתית של החיבורים בספרות זו. השאלה באיזו מידה רלוונטי לשער נקודת זמן היפותטית מסוימת שבה נערך ונחתם

² השיטה העיקרית היא "השיטה הגנאולוגית" או "השיטה הסטמאטית" המיוחסת לקארל לאכמן, ועיקרה מיון על פי תולדות ובניית אילן יחס של עדי הנוסח הישירים. הספרות על כך ענפה, ולענייננו די שאפנה לחיבור הכולל והמעודכן בנושא: D.C. Greetham, *Textual Scholarship: An Introduction*, New York: Garland 1994, pp. 295-346. השיטה בספרות חז"ל ראה בעיקר C. Milikowsky, *Seder Olam: A Rabbinic Chronography*, Ph.D. Thesis, Yale University, 1981, pp. 123-180; idem, 'Further on Editing Rabbinic Texts: A Review-Essay of A Synoptic Edition of Pesiqta Rabbati Based upon All Extant Manuscripts and the Editio Princeps by Rivka Ulmer', *JQR*, 90 (1999), p. 137, n. 2; 'מ' בית-אריה, 'פרקי שירה', עבודת דוקטור, ירושלים תשכ"ו, עמ' 164-148; 'י' ברודי, לתולדות נוסח השאלות, ירושלים וניו-יורק תשנ"ב, עמ' 19-13.

³ מבחינה מתודולוגית ביקורת הטקסט "הנמוכה" קודמת לביקורת המקורות "הגבוהה", שכן על החוקר לברר תחילה מהו הנוסח ה"נכון" של הקטע העומד לפניו בטרם ינתח היבטים "גבוהים" של קטע זה, כגון יחסו למקורות מקבילים. עם זאת כשהדברים אמורים בהצגת ממצאי המחקר, יש מקום לשקול להקדים את ממצאי הביקורת ה"גבוהה" לממצאי הביקורת ה"נמוכה", אף שכאמור, הראשונים מבוססים במידה רבה על האחרונים. מעניין שכך נהגו החוקרים במהדורות הראשונות למדרשי האגדה (אלבק ומרגליות) בלי לפרט את השיקולים שעמדו ביסוד מנהגם זה. ייתכן שנוהג זה משקף את הערך הרב בעיני חוקרים אלו לממצאי הביקורת הגבוהה משנתנו לממצאי ביקורת הנוסח, אולי בשל חשיבות מחקריהם פורצי הדרך בנושאים בסיסיים רבים הנוגעים למדרשי האגדה ולעריכתם (כך נהגו גם שנאן, מאק והירשמן במהדורותיהם, אך לא כך נהגו לרנר ומנדל).

החיבור אינה טריוויאלית כלל.⁴ כל ההבחנה בין ביקורת נוסח לביקורת ספרותית מבוססת על הנחת הימצאותה של נקודת זמן כזאת, שכן בירור הנוסח עוסק בקורות החיבור מנקודה זו ואילך, ואילו הבירור הספרותי הגבוה עוסק ברקע ובהתפתחויות שקדמו לנקודה זו. ברור אפוא שבכל הנוגע לספרות חז"ל ההפרדה שבין רמות הביקורת היא קשה ומורכבת.

יש לציין שבדרך כלל הטיעון בדבר היעדר זהות עריכתית ברורה לחיבורים בתקופה הקלאסית ובימי הביניים משמש חוקרים הסוברים שאין טעם לחפש אב-טקסט אורגינלי אחד, שכן החיבור המשיך להתפתח גם על ידי הסופרים והמעתיקים, דהיינו לפי שיטתם, טשטוש נקודת העריכה הוא ממנה והלאה, ואין טעם לנסות ולשחזר את החיבור "המקורי" כפי שנערך. התוצאה המעשית של גישה זו היא הכנת מהדורות סינופטיות של כל המסורות. במאמר זה הטיעון בדבר טשטוש נקודת העריכה מכוון לנקודת העריכה ואחורה, היינו עורכי החיבורים, בפרט המאוחרים שבהם, לא פעלו בחלל ריק ולא המציאו יש מאין אלא השתמשו לעתים במקורות שניתן לזהותם. כך הועשרו הכלים לשחזורו הפעיל של הטקסט המקורי.

תיקון גרסה על פי מקבילה בספרות חז"ל

אחד הביטויים לאותם יחסי גומלין מורכבים שבין רמות ביקורת הטקסט, הוא הקושי שבתיקון הנוסח על פי עדות עקיפה של מקור מקביל. בכל הנוגע לספרות חז"ל נחשב השימוש בעדות עקיפה של מקבילות לתיקון הטקסט בעייתי ובלתי מבוסס דין,

⁴ בעניין זה יש לציין את הפולמוס החשוב שהתפתח אמנם סביב שיטת הההדרה הרצויה בספרות חז"ל, אולם יש לו שורשים תיאורטיים עמוקים. פטר שפר טען בין השאר שספרות חז"ל, שלא כשאר סוגי הספרות העתיקה, אין ליצירותיה זהות "עריכתית" מובהקת, כלומר מעולם לא היה קיים אב-טקסט שיצא ברגע מסוים מידי עורך כלשהו. היצירה נערכה עריכה דינאמית במשך השנים, והתקיימה כאן תרבות של "מסירה בעל פה" בתוך מסירת ספרות כתובה. לשיטתו, כל כתב יד של יצירה כלשהי צריך להיחשב גרסה עצמאית, וכמובן אין טעם לנסות לשחזר "טקסט מקורי". אבל לדעת חיים מיליקובסקי, אכן יש יציבות יחסית של מסורות של כתבי יד ליצירות השונות, וממילא ניתן וצריך לבצע ניתוח סטמאטי מעמיק של כל הטקסטים הרבניים הקדומים. יש להפריד בין שאלת גרסאות שונות ובין שאלת הזהות ה"עריכתית". לדעתו, גרסאות אלו, שאינן פרי של שיבושים סתם, נוצרו בעטייה של פעילות הסופרים שלא היססו "לתקן" את הטקסט לפי שיקול דעתם. אולם אלו תופעות מאוחרות לעריכה, ואין בהן כדי למנוע אפריורית את היכולת לשחזר את "הטקסט המקורי" אלא רק להקשות על השחזור. ראה P. Schafer, 'Research into Rabbinic Literature: An Attempt to Define the Status Quaestionis', *JJS*, 37 (1986), pp. 139-152; C. Milikowsky, 'The Status Quaestionis of Research in Rabbinic Literature', *JJS*, 39 (1988), pp. 201-211; P. Schafer, 'Once Again the Status Quaestionis of Research in Rabbinic Literature: An Answer to Chaim Milikowsky', *JJS*, 40 (1989), pp. 89-94

ובלשונו של ליברמן: "אין להגיה מקור אחד על פי מקור שני".⁵ במאמר משנת תשמ"ה עמד יוסף תבורי על מה שכינה 'בעיות ההדרה של אסתר רבה'⁶ וציין כמה מקרים שבהם נדרש המהדיר להגיה את הטקסט ולהציע נוסח אקלקטי, שלעתים אף אינו מבוסס על מסורת הנוסח המצויה בכתבי היד שהגיעו לידינו. הדוגמה העיקרית עסקה שם "במקרה שהשיבוש בטקסט הוא כה בולט [...] ולעומת זאת יש לנו מקור ברור המצטט את הטקסט בנוסח הנראה להיות נוסח מקורי". עם זאת ציין שם תבורי שמאחר שייתכן שבסופו של דבר כל חיבור מייצג מסורת טקסטואלית אחרת, הרי "אנחנו נכנסים לאותה מלכודת שהזהיר מפניה ליברמן – הגהת מקור על פי מקור אחר". בפועל פסק תבורי שהיות שאין כאן עדות ישירה של הנוסח, והסכנה של "טשטוש דמות המסורת הטקסטואלית" אורבת לפתח, הרי "שעלינו להוסיף את האזהרה שאין כאן שחזור אמיתי, אלא טלאי שישמור על הטקסט עד שתתגלה לנו דרך טובה יותר לרפאותה".⁷

במאמר זה אבקש לדון בכמה דוגמאות ממדרש אסתר רבה ב (להלן: אסתר"ר ב), חלקו השני והמאוחר של מדרש אסתר"ר,⁸ ולהציע את דרכי בסוגיה זו של הגהות על פי מקבילות. בדעתי להציע הבחנה בין שני מודלים לשחזור הטקסט על פי מקבילות, הנגזרים מממצאי ניתוח המסורות או המקורות של אסתר"ר ב. ניתוח זה העלה שיש במדרש שני רבדים של חומר: הרובד הקדום והרובד המאוחר. המונחים "קדום" ו"מאוחר" אינם מבטאים בהכרח כרונולוגיה מוחלטת של היווצרות קטעי מדרש אלו אלא רק את מקומם היחסי בתהליך עריכתו וגיבושו של מדרש אסתר"ר ב שלפנינו, היינו הזמן שבו שובצו לתוך מדרש זה. הרובד הראשון הוא השלד המדרשי הקדום שעמד לעיני העורך, היינו מעין פרוטו-אסתר-רבה, שזמנו מקביל או קדום לזמן מקבילותיו ממדרשי אסתר. שלד זה ניתן לשחזור בעיקר על פי מקבילותיו ממדרש

⁵ ש' ליברמן, 'Siphre zu Deuteronomium ... von Dr. Louis Finkelstein [בקורת על]', קרית ספר, יד (תרצ"ח), עמ' 324; ש"י פרידמן, 'לאילן היוחסין של נוסחי בבא מציעא – פרק בחקר נוסח הבבלי', בתוך: מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 93-94.

⁶ י' תבורי, 'מבעיות ההדרה של אסתר רבה', סידרא, א (תשמ"ה), עמ' 145-152.

⁷ ראוי לציין שאמנם באותו מקרה שבו עסק תבורי שם – השלמת הדבר החמישי של א"ג, ניתן היום לשפר את ההשלמה שהציע שם תבורי על פי מדרש א"ג, על פי מקבילה ממדרש שעלה מן הגניזה שלא עמד לפני תבורי (Cambridge, T-S C1.48), ועל פי מדרש קרוי "הגדה דמגילת אסתר" (על אודותיו ראה מאמרי: 'הגדה דמגילת אסתר – לדרכו של מלקט', איגוד – מבחר מאמרים במדעי היהדות, א, עמ' 277-291).

⁸ על אודותיו ראה י' תבורי, 'החלוקה לפרשיות במדרש אסתר רבה', תעודה, יא (תשנ"ו), עמ' 198; M.B. Lerner, 'The Works of Aggadic Midrash and the Esther Midrashim', S. Safrai et al (eds.), *The Literature of the Sages*, II, Assen: Royal Van Gorcum 2006, pp. 179-189

קדום שעלה מן הגניזה וממדרש אבא גוריון.⁹ הרובד המאוחר, שזמן עריכתו מאוחר לזמנן של המקבילות ממדרשי אסתר, מורכב מקטעי מדרשים שנוספו ככל הנראה על ידי העורך המאוחר עצמו ממקורות שונים לתוך אותו שלד. רובד זה נוצר ככל הנראה לא לפני המאה העשירית.

ההסתייגות של ליברמן חלה במלוא עוזה על המקבילות מהרובד הראשון. ואף שמדובר במקבילות, הרי הן מציגות הבדלים עקיבים העשויים לשקף מסורות טקסטואליות שונות, כפי שמצוי רבות בספרות חז"ל. אבל המקבילות מהרובד השני ניתן אולי לראות בהן מקורות, שכן אנו עוסקים בתקופה שבה העורך משתמש בחיבורים ערוכים וכתובים שמקצתם אף מוכרים לנו. במקום אחר דנתי בהרחבה במקורותיו של מדרש אסת"ר ב,¹⁰ ושם הראיתי שניתן להוכיח את השימוש של עורך אסת"ר ב בפרקי דר' אליעזר (להלן: פדר"א) ואת דרכו הייחודית בשיבוץ אותם קטעים ששאב לתוך חיבורו. פדר"א אינו מקבילה במובן הרגיל בספרות חז"ל אלא הוא מקור מוכח של עורך אסת"ר ב. אמנם עורך אסת"ר ב אינו מעתיק או מלקט מכאני, אולם בדרך כלל אין הוא נוהג לשכתב את מקורותיו. השינויים שהוא עושה במקורותיו הם עקיבים והגיוניים ומשרתים בדרך כלל את מגמת הכללית בשיבוץ אותם קטעים במסגרתו החדשה. על מקבילות-מקורות מרובד זה של המדרש, כדוגמת מקבילות מפדר"א, ייתכן שהסתייגותו של ליברמן רלוונטית פחות. הגהות אלו, על פי מקורותיו של עורך המדרש, הן שקולות בסבירותן להגהות על פי עדים ישירים של המדרש.

דוגמאות לתיקון נוסח על פי מקבילה באסת"ר ב

הדוגמה הראשונה דומה למדי בתבניתה לזו שבה עסק תבורי, אלא שלגביה נוספה אינדיקציה נוספת התומכת בהגהה:
דוגמה 1 – פרשה ז סעיף יא (על פי דפוס וילנה)

הפיל פור הוא הגורל... חזר ובדק במזלות. טלה – זכות פסח... שור – נמצא
זכות יוסף שנקרא שור... תאומים – נמצא בו זכות פרץ וזרח שנקראו
תאומים... אריה – זכות דניאל שהיה משבט יהודה הנקרא אריה... בתולה –
זכות חנניה מישאל ועזריה שהן דומין כבתולה... מאזנים – זה איוב... עקרב –

⁹ על זה ראה א' עצמון, אסתר רבה ב – לקראת מהדורה ביקורתית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן: רמת גן תשס"ו, עמ' 140-31.

¹⁰ א' עצמון, "מעשה אסתר" בפרקי דר' אליעזר ובמדרש אסת"ר ב': לביסוסה של זיקה בין מקבילות בספרות חז"ל, תרביץ, עה (תשס"ו), עמ' 330-329; A. Atzmon, 'Old Wine in New Flasks: The Story of Late Neo-Classical Midrash', *EJJS*, 3/2 (2009), pp. 183-203

זה יחזקאל... קשת – זה יוסף... גדי – זה יעקב... דלי – זה משה... בא לו מזל דגים שהוא משמש בחדש אדר ולא נמצא לו זכות ושמה.

לפנינו קטע ממסורת דרשנית ענפה המתארת את פרטי הפור שהפיל המן בימים, בחדשים ובמזלות, כדברי הפסוק: "מיום ליום ומח דש לח דש". בשלב ראשון כל אחד מהימים נפסל בגלל הקשר שבינו, לפי מה שנברא בו, ובין עם ישראל. בשלב השני כל אחד מהחדשים נפסל בגלל הקשר שבינו ובין עם ישראל, כאשר מערכת הקשרים היא כפולה: היסטורית לפי החדשים וסמלית לפי המזלות.¹¹

בגורל המזלות מובאת זכות "תאומים", ומיד לאחריה זכות "אריה". בין שני אלו אמורה לבוא זכות "סרטן".¹² דומה שיש לראות בחסרון צלע זו שיבוש ולא השמטה מכוונת של העורך, שכן קשה להסביר מדוע יבחר בדילוג על המזל המתאים לחדש תמוז.¹³

לפנינו הצגה סינופטית של עדי הנוסח של המדרש לקטע הרלוונטי:¹⁴

ו	תאומים	שנ'	והנה	תאמים	בבטנה	סרטן	אריה	זכות	דניאל
א	תאומי'	הה"ד	והנה	תאומי'	בבטנה		אריה	זכות	דניאל
ד	תאומים	הה"ד	והנה	תאומים	בבטנה		אריה	זכות	דניאל
נ	תאומי'	הה"ד	והנה	תאומים	בבטנה		אריה	זכות	דניאל
ה	תאומים	שנ'	והנה	תאומי'	בבטנה		אריה	זכות	דניאל

¹¹ דב נוי, 'י"ב המזלות וי"ב השבטים', מחניים, צ (תשכ"ד), עמ' 128-133.

¹² למשל, בפסיקתא רבתי כ (מהדורת מאיר איש-שלום, דף צה ע"ב): "מפני שמזל **תאומים** אדם, ואחריו מה אתה בורא, **סרטן**, מפני שאדם מקמיץ מן החורין ומן הסדקים כסרטן, ואחריו מה אתה בורא **ארי**"; תנחומא האזינו א, א: "כשגדל ונעשה **תאומים** כלומר שלם וגדל בו יצר הרע, ותחלתו חלש **כסרטן** ואח"כ כשנתגדל נתגבר **כאריה**".

¹³ אגדת אסתר (בובר, דף טו ע"ב). הקישור של "סרטן" לעם ישראל הוא בפסוק "כל עומסיה שרוט ישרוטו" (זכריה יב:ג).

¹⁴ מקרא: ו – וטיקן 291 (MS Vatican Bibliotheka Apostolica Ebr 291/13. ff. 283-); א – אוקספורד 164 (MS Oxford-Bodleian Seld. A. Sup. 102, ff 332-362); ד – דפוס קושטא רע"ד (ראה: מ"ב לרנר, 'הדפוס הראשון של "מדרש חמש מגילות": עיונים בדרכי פעולתם של המדפיסים העבריים בקושטא ובפיזארו', צ' מלאכי [עורך] יד להימן: מחקרים בתרבות העברית לזכר א"מ הברמן, לוד תשמ"ד, עמ' 289-311); ג – ניו-יורק, בימ"ל (MS NY JTS 10485/3); ה – הגדה דמגילת אסתר (Parma - Biblioteca Palatina 2393).

בגרסת כ"י וטיקן 291 נזכרת המילה "סרטן" אך ללא פירוט הזכות. לא ברור אם נוסח זה משקף "תיקון" של סופר שהרגיש בחיסרון אך לא ידע כיצד לתקן אותו או שריד לגרסה מקורית.

מפרשי המדרש מהמאה ה-16 התעלמו מהבעיה כליל. במאה ה-19 הוצע תיקון על פי מקבילה, וכך כותב בעל עץ יוסף: "ועוד צ"ל סרטן נמצא בו זכות משה שהוא דומה כסרטן שהוא במים כך הוא היה במים". הגהה זו נסמכת על הפיוט "אספרה אל חוק" של ר' אלעזר ברבי קליר. כבר עמד עדין הכהן על הזיקה בין הפיוט למדרש והציע ש"הפסקה הנדונה עברה עריכות חוזרות ונשנות, ואפשר שחלקן נעשה בהשראת הפיוט הקילירי"¹⁵. אפשר שהצדק עמו, אך דומני שיישום ההגהה כאן בעניין מזל סרטן אינו יכול לצאת מידי השערה רחוקה. הוא גם דחוק כשהוא לעצמו, שכן משה נזכר להלן במזל דלי.¹⁶

הגהה סבירה הרבה יותר ניתן להציע על פי המקבילה במדרש אבא גוריון (להלן: א"ג):¹⁷

אמר אבדוק המזלות, טלה ויקחו להם איש שה, שור, שור או כשב, תאומים פרץ וזרח, שנאמר והנה תאומים בבטנה, סרטן זכות יונה, אריה זכות דניאל, בתולה זכות חנניה מישאל ועזריה, מאזנים זכות איוב שנאמר ישקלני במאזני צדק, עקרב זכות יחזקאל, שנאמר ואל עקרבים אתה יושב, קשת זכות יוסף, שנאמר ותשב באיתן קשתו, גדי זכות יעקב, שנאמר ואת עורות גדיי העזים, דלי זכות משה, שנאמר וגם דלה דלה לנו, דגים לא מצא להם זכות.

הדרשה בא"ג מגלה דמיון רב לדרשתנו, ולכאורה ניתן לתקן על פי המובא שם (בכל העדים): "סרטן זכות יונה". אם התיקון נכון, הרי ניתן לשער שההשמטה נוצרה באסת"ר אולי מדילוג המעתיק מפני הדמיון "בבטנה" = "יונה". אלא שעיון משווה במקבילות באסת"ר ובא"ג מעלה שעל אף הדמיון הרב ביניהם יש גם לא מעט הבדלים. תמיד הדרשה באסת"ר ארוכה ועשירה מזו שבא"ג, מה שנראה כפועלו של עורך אסת"ר ב, שצירף מסורות שונות לדרשה. מסיבות אלו נראה היה שהגהה זו לא יוצאת

¹⁵ ע' הכהן, 'לבירור זיקתם של מדרשי אסתר לפיוטי ההרחבה הקיליריים לפורים' "אספרה אל חוק" ו"אמל ורבך", נטועים, ז (תש"ס), עמ' 45-74, ובעיקר עמ' 58, הערה לשורה 87.

¹⁶ עוד על הקישור בין הסרטן למים ולמשה ראה בפסיקתא רבתי כז (מהדורת מאיר איש-שלום), דף קלג עמ' ב): "ביקש להחריבו ברביעי עמדה זכותו של משה, אמר רבון העולמים הסרטן הזה אינו חי אלא מן המים ואני נמלטתי מן המים". וראה יוסף יהלום, 'גלגל המזלות בפיוט הארץ ישראלי', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ט (תשמ"ו), עמ' 315.

¹⁷ ספרי דאגדתא על מגלת אסתר, מהדורת שלמה בובר, ווילנא תרמ"ז, דף יג עמ' א. על אודות המדרש עיין בנימין אלבוים, 'מדרש אבא גוריון למגילת אסתר: לקראת מהדורה ביקורתית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ו.

מכלל "המלכות", כלשונו של תבורי, של "תיקון מקור על פי מקור אחר". ואולם בעת האחרונה הגיע לידנו צילומו של כתב יד נוסף למדרש אסת"ר מספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק.¹⁸ בכתב יד זה (להלן: כ"י בימ"ל) מובאת השורה "סרטן – נמצא בו זכות יונה", ולכאורה נמצאה הראיה שההגה שהצענו קולעת למסורת הנוסח של אסת"ר.

אלא שיש לשים לב שבכ"י בימ"ל השורה נמצאת אחרי מזל מאזניים, שלא במקום המתאים. ודומה שלפנינו גלוסה שהכניס סופר שלא במקומה, ושמה מקורה בא"ג ולא במסורת אותנטית. עם זאת יש לציין שהניסוח "נמצא בו זכות" מתאים לסגנון כפי שהוא ברוב העדים באסת"ר ולא בא"ג.

מכל מקום, בדוגמה זו התקיימו התנאים האלה: השיבוש מובהק, וההגה על פי מקבילה נתמכת בממצאי עדי הנוסח אך לא בהכרח בגרסה אותנטית של כתב היד המקורי.¹⁹

שתי הדוגמאות שאביא להלן שונות בעיניי במידה ניכרת מהמקרה שהבאתי עתה ומהמקרים שנדונו אצל תבורי קודם לכן. בדוגמאות אלו ההגה המוצעת היא אמנם על פי מקבילה, אולם מקבילה זו ניתן לראות בה מקור. ולא הרי תיקון על פי מקבילה כהרי תיקון על פי מקור מוכח של העורך.

דוגמה 2 – פרשה ח סעיף ז (ע"פ דפוס וילנה)

ותאמר אסתר להשיב אל מרדכי, אמרה לו לך כנוס את כל היהודים הנמצאים בשושן וצומו עלי ואל תאכלו ואל תשתו שלשת ימים אלו הן י"ג וי"ד וט"ו בניסן, שלח לה והרי בהם יום ראשון של פסח, אמרה לו זקן שבישראל למה

¹⁸ זהו כרך אחד מתוך שלושה של כתב יד שמקורו בספריית הקהילה בווינה שהגיע לידה מאברהם אפשטיין. ח' מאק כתב בהרחבה על כרך אחר מאותו כתב יד המצוי כיום בספריית ורשה (ח' מאק, 'גלגולו של כתב יד עברי: בין סביליה שלפני הגירוש לוורשה שלאחר השואה', שערי לשון, ב [תשס"ח], עמ' 183-203). הכרך השלישי אבד לפי שעה. על פי פרופ' בית-אריה ועדנה אנגל, חלק כתב היד שבו מצוי מדרש אסת"ר נכתב במאה ה-15 בכתיבה ספרדית, ואולי מקורו בצפון אפריקה. מעניין ששם הסופר החתום בסוף מדרש אסתר – פרונטינו ס"ט ב"ר יהושע ז"ל, מוכר לנו. ידועים לנו שני אחים בשם זה – יעקב ויוסף, שהעתיקו בשנות ה-70 של המאה ה-15 בסביליה ובפאס שבמרוקו. הכתיבה שבכתב היד שלנו אינה דומה לכתיבת האחים, ואולי מדובר באח שלישי. מעיון בסיסי עולה שכתב יד זה קרוב לענף הספרדי שבידינו (כ"י אוקספורד 164 ודפוס קושטא, ומתאים לעדות ילקוט המכירי), אך מגלה גם סימני קרבה לענף האחר (האיטלקי?) כ"י וטיקן 291). לפיכך תרומתו של כה"י עשויה להיות מכריעה בבחירת הגרסאות בין הענפים השונים.

¹⁹ בעבר, טרם בא לידנו כ"י בימ"ל, חשבנו לכלול את ההגה המשוערת על פי א"ג בפירושו ולא בפנים הטקסט. נראה לי שלאור הממצאים יש לכלול את ההגה בתוך הטקסט ולהעיר עליהם באפארט.

הוא פסח, מיד שמע מרדכי והודה לדבריה ה"ד ויעבר מרדכי ויעש ככל אשר צותה עליו אסתר, תמן אמרין שהעביר יום טוב של פסח בתענית.

לפנינו קטע מדרשה המתארת ויכוח בין מרדכי לאסתר סביב העובדה שכמה מימי הצום שביקשה אסתר אמורים לחול בפסח, ומסיבה זו מערער מרדכי על בקשתה. אסתר משיבה למרדכי תשובה שמתקבלת על דעתו, והוא מודה לדבריה. תשובת אסתר, על פי נוסח הדפוס – "זקן שבישראל למה הוא פסח?!" נראית לקויה או לכל הפחות מעורפלת. כוונת דבריה של אסתר על פי הקשרם היא שהתענית שנועדה להבטיח את קיומם של ישראל דוחה את הפסח, שהרי אם אין ישראל למה הפסח? יש מקום לעיון בתוכן דברי אסתר המשקפים לכאורה ביקורת עממית כלשהי על סולם הערכים של החכמים, אך אין כאן מקומו. בחינת ההצגה הסינופטית של כל עדי הנוסח הישירים של המדרש מגלה תמונה דומה בכולם:

ו	אחרה לו זקן שבישראל	למה הוא	פסח
א	אמרה לו זקן שבישראל	למה הוא	פסח
ד	אמרה לו זקן שבישראל	למה הוא	פסח
נ	אמרה לו זקן {ש}בישראל	למה הוא	פסח
ה	אמ' לו זקן שלישאל	למה הוא עושה	פסח

פרשני המדרש הגיהו את הגרסה, כל אחד לפי דרכו. בעל אות-אמת (שאלוניקי שכ"ה)²⁰ הגיה: "אם אין ישר' בעולם מה המצות יפים אם ישראל אינם למה תורה". הגהתו מסתמכת על גרסת ילקוט שמעוני. וכאן ודאי שהוא נופל לבעיה של הגהת מקור על פי מקור אחר, שכן הילקוט עצמו מצטט ממדרש פנים אחרים, שבו הדרשה כולה מנוסחת אחרת.

רד"ל (ליטא, המאה ה-19) הגיה כך: "אמרה לו זקן שבישראל אם אין ישראל למה הוא פסח". והוא אף מפנה לעיין במדרש פרקי דר' אליעזר. מעניין שהגרסה שבמהדורת פדר"א של רד"ל (ורשה תרי"ב, דף קכא ע"א) שונה מהגהתו כאן. שם כתוב: "אמרה לו אתה ראש לסנהדרין ואתה אומר דבר זה ואם אין ישראל למי הפסח". בהנחה שאכן זאת גרסת פדר"א שעמדה לפני רד"ל, ובדפוסים אין גרסה אחרת, אין זאת אלא שרד"ל נמנע מלהגיה הגהה מכאנית על פי המקבילה אלא ניסה להגיה באופן שיסביר את ההשמטה כדילוג על פי הדומות "ישראל... ישראל".

²⁰ על אודות הגהות אלו ראה מאמרי 'הגהות "אות אמת" למדרשי המגילות', העתיד להתפרסם בסידרא.

מאלף להיווכח שאכן גרסה כזאת שתיקן רד"ל כאן באסת"ר אכן מצויה בכמה מעדי הנוסח של פדר"א.²¹ ההשוואה לפדר"א מלמדת אפוא על הסבירות הגבוהה שבהגהה שהציע רד"ל, וניתן להניח שהקטע החסר בעדי הנוסח של אסת"ר אמנם נשמט בשל דילוג מפני הדומות. ועדיין מידי תיקון על פי מקור אחר לכאורה לא יצאנו. ואולם כאמור, פדר"א אינו מקבילה במובן הרגיל בספרות חז"ל אלא מקור מוכח של עורך אסת"ר ב, שהעתיק קטעים מפדר"א בעיבוד מזערי שנועד להתאים את אותם הקטעים למסגרתו הספרותית. למשל, במקרה שלפנינו בחר עורך אסת"ר ב להמיר את סוף הדרשה שבפדר"א – "מהו ויעבור שעבר את ימים טובים ושבתות", בהפניה לבבלי (מגילה טו ע"א), שבו מובאת הדרשה בשם רב: "תמן אמרין שהעביר יום טוב של פסח בתענית". השימוש בביטוי "תמן אמרין" כציון מובאה מהבבלי, כמופיע כאן, חוזר עוד כמה פעמים באסת"ר ב, ותופעה זו צורכת דיון לעצמו.²²

מכל מקום, בכל הנוגע לבעיית הגרסה שלפנינו נראה לי שמדובר בהשמטה מכאנית של העתקה בשל דילוג על פי הדומות – "זקן שבישראל ואם אין ישראל", ולא בעיבוד מכוון של העורך. דומה שיש מקום לתיקון הגרסה כדי לשחזר את כוונתו המקורית של העורך, אך יש מקום להרחיב בהיבטים התיאורטיים של הכרעה זו, ועל כך עוד להלן.²³

דוגמה 3 – פרשה י סעיף יב (על פי דפוס וילנה)

בדוגמה להלן מובא קטע מדרשי בשם ר' פנחס המציג ארבעה מאפייני מלכות הנזכרים אצל מרדכי. הרביעי שבהם: "מוניטה" – מטבע שלו הנפוצה בכל הארץ וטבועה "מרדכי מכאן ואסתר מכאן".

ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות וגו', רבי פנחס אומר מלך מרדכי על היהודים, מה המלך לובש פורפרין כך מרדכי לבש פורפרין, מה המלך עושה עטרה כלולה בראשו כך מרדכי לובש ועטרת זהב גדולה, מה המלך אימתו על כל הארץ כך מרדכי אימתו עליהם שנאמר כי נפל פחד מרדכי עליהם, מה המלך מוניטה שלו הולכת בכל הארץ כך מרדכי מוניטה שלו הולכת [ומה

²¹ גרסה זו נמצאת, למשל, בכ"י בימ"ל 10484, והיא עמדה ככל הנראה ביסוד מהדורתו האנגלית של פרידלנדר (G. Friedlander [ed. and trans.], *Pirke de Rabbi Eliezer*, London 1916, pp. 388-409). מעניין שתמיד מגלה גרסת כתב יד זה קרבה לנוסח של אסת"ר באותם קטעים מקבילים שביניהם. והשווה הגרסה במהדורה מ' היגר, חורב, י (תש"ח), עמ' 243, ששם היא שונה.

²² אגב, לדעתי זאת הסיבה שהעורך גם חרג בניסוח המשפט "והרי בהם ימים טובים של פסח" מהניסוח המופיע בפדר"א – כדי להתאימו לבבלי.

²³ בדוגמה שראינו השיבוש אמנם לא היה מובהק, אך התיקון מסתמך על מקור מוכח של העורך. לדעתי, גם במקרה זה יש לתקן את הגרסה בתוך הטקסט ולציין בבירור שמדובר בגרסה שאינה קיימת בכתבי היד (על ידי סוגריים מרובעים).

מוניטה שלו – נוסף לדפוסים מאוחרים ע"פ המתנות כהונה] מרדכי מכאן ואסתר מכאן למה שהיה איש טוב ואיש שלום ומבקש שלום שנאמר כי מרדכי היהודי וגו' ועליו אמר הכתוב (תהלים ל"ז) שמר תם וראה ישר כי אחרית לאיש שלום.

הגרסה שבעדי הנוסח שבידינו אינה יציבה, ויש הבדלים בין כתבי היד:

ו	מה	המלך	מוניטה	שלו	הולכת	בכל	הארץ	כך	מרדכי	מוניטה	שלו
א	מה	המלך	מוניטה	שלו	הולכת	על כל	הארץ	כך	מרדכי	מוניטה	שלו
ד	מה	המלך	מוניטה	שלו	הולכת	בכל	הארץ	כך	מרדכי	מוניטה	שלו
ג	ומה	המלך	מוניטא	שלו	הולכת	בכל	הארץ	כך	מרדכי	מוניטא	שלו
ו									מרדכי	מכאן	ואסתר מכאן
א							הארץ		מרדכי	מכאן	ואסתר מכאן
ד									מרדכי	מכאן	ואסתר מכאן
ג							בכל	הארץ	ומה	מוניטא	שלו

בניתוח הטקסטואלי שערכתי בעבר, ללא כ"י בימ"ל, היה נראה להכריע סטמאטית כנוסח ו"ד (וטיקן + דפוס), המייצג את הגרסה הקשה. הקושי הוא סגנוני, שכן בכל הצלעות האחרות של הדרשה יש הקבלה מלאה בין ה"מלך" למרדכי מתוך זיקה לפסוקים: מה המלך לובש פורפרין, כך מרדכי לובש פורפרין ("בלבוש מלכות"); מה המלך עושה עטרת כלולה בראשו, כך מרדכי ועטרת זהב גדולה ("ועטרת זהב"); מה המלך אימתו על כל הארץ, כך מרדכי אימתו עליהם ("נפל פחד מרדכי עליהם"). רק בצלע שלנו על פי גרסת ו"ד ההקבלה מופרת, שכן תיאור המוניטה של מרדכי "מרדכי מכאן ואסתר מכאן" אינו עומד בהקבלה לציון שהמוניטה של המלך הולכת בכל הארץ. זאת ועוד, הזיקה לפסוק לא קיימת כלל. נראה היה לי שגרסת א מייצגת ניסיון של הסופר לתיקון הגרסה – גם המוניטה של מרדכי "הולכת על כל הארץ".

ואולם ניתוח המקורות לימד שמקור הדרשה גם כאן הוא פדר"א. שם הגרסה היא (על פי כ"י בימ"ל 10484): "כך מרדכי היתה מוניטה שלו הולכת בכל הארץ, שנ' כי גדול מרדכי וכו' ומה היתה מוניטה שלו מרדכי מכאן ואסתר מכאן". לדעתי, לאור גרסת המקבילה-המקור בפדר"א ניתן היה לשחזר במשוער את גלגולי הנוסח של אסתר ב. גרסת כ"י ו נוצרה בעקבות השמטה מפני הדומות – "מוניטה שלו... מוניטה

שליו", ושאר הגרסאות נוצרו בניסיון ליצור מחדש את ההקבלה בין מרדכי ובין ה"מלך". ואמנם משהגיע לידו כ"י בימ"ל נמצאה גם עדות פנימית מסייעת להכרעה. נראה שכאן סופר כ"י בימ"ל לא תיקן על פי פדר"א, שכן הוא לא ציטט את הפסוק כפי שבפדר"א, אלא הייתה לו הגרסה המקורית.²⁴ אם כן, בדוגמה האחרונה ראינו שהיה מקום לתקן את הגרסה בפנים הטקסט על פי המקבילה/המקור בפדר"א, תיקון שבדיעבד נתמך גם על עדותו של כ"י בימ"ל.

תיקון גרסה על פי מקבילה-מקור – היבטים עקרוניים

עתיק יש מקום לדון בהיבטים החשובים הכרוכים בהגהות שהוצעו כאן. תיקון הנוסח על פי ממצא חיצוני למסורת הישירה של הטקסט אינו קל-ערך, והוא מעורר בעיות יסודיות הנוגעות למהותה של מלאכת ביקורת הטקסט. לכאורה, הארכיטיפ או אב הנוסח המשוחזר על פי ממצאי הנוסח הישירים או הפנימיים הוא הקרוב ביותר לאורגינל שהמהדיר יכול לשאוף אליו. תיקון על פי נתון חיצוני עלול להרחיק אפוא את החוקר מאותו אורגינל.

ואולם בעניין זה יש לזכור שאותו "אב נוסח משוחזר" (lost archetype) קדום אמנם לעדים שעל פיהם הוא שוחזר, אבל לא בהכרח בהרבה. היות שבספרות חז"ל אב נוסח זה עצמו רחוק בדרך כלל מאות שנים מהמקור, הרי גם בו כבר עלולות היו ליפול השגיאות האופייניות למעתיקים. לפיכך תיקונים על פי סברה או נתונים חיצוניים יש שהם הכרחיים. עוד יש לשקול באיזו מידה נחשב תיקון על פי מקבילה-מקור "תיקון על פי ממצא חיצוני", שלא ראוי לבטוח בו עד כדי הצגתו בפנים הטקסט. כדי לבחון את הדברים יש להבהיר תחילה אלו ממצאים אכן עשויים להיחשב חלק מן "המסירה הישירה של הטקסט". אנו משערים שהחיבור נערך ונחתם בנקודת זמן מסוימת בעבר, וביקורת הנוסח רואה בממצאי הטקסט הרלוונטיים לאחר נקודת זמן זו את ממצאי "המסירה הישירה" המשמשים לשחזור נוסח החיבור. המהדירים משתמשים בעיקר בעדים הישירים – כתבי יד ומהדורות של החיבור, אך אינם נמנעים מלהשתמש גם בעדויות עקיפות של ילקוטים או פרשנים שהעתיקו מאותו חיבור. כך נוהגים כנראה אותם מהדירים, גם השמרנים שבהם, מתוך הנחה שהמלקטים הקפידו על העתקה מדויקת של המקור ולעתים אף דיווחו על זהות מקורם. מסיבה זו בעיני המהדירים עדויות עקיפות אלה שייכות לאותה "מסירה ישירה" של החיבור, והם מציגים את ממצאיהם בפנים הטקסט.

ואולם יש לשאול: האם ממצאים מלפני אותה נקודת זמן משוערת של עריכה בהכרח אינם שייכים ל"מסירה הישירה"? האם אין המהדיר יכול להשתמש, למשל, בטיוטה של המחבר שהייתה על שולחנו? האם ממצא כזה ייחשב חיצוני לחלוטין?

²⁴ מעניין שבדרך דומה הלכו גם מגייה המדרש במאה ה-16 ומפרשיו – בעל אות אמת ומתנות כהונה, בלי לציין את מקורם.

בשתי הדוגמאות האחרונות שהובאו לעיל נקבע שיש לתקן את הגרסה המשובשת שבאסת"ר ב על פי גרסת פדר"א שהייתה מקורו של עורך אסת"ר ב. האם אכן תיקון הגרסה על פי מקורות אלו נחשב תיקון על פי ממצא חיצוני? השיבוש המופיע כעת באסת"ר ב עלול היה להופיע באחד משלושה שלבים:

1. אחד ממעתיקי המקור, פדר"א, הוא שגה, וההשמטה כבר הייתה בנוסח שהיה לפני עורך אסת"ר ב.
2. עורך אסת"ר ב עצמו הוא שגה בהעתקה.
3. ההשמטה אירעה במהלך המסירה של אסת"ר ב על ידי אחד ממעתיקיו, והיא כבר נכנסה לאב נוסח שביסוד כל העדים שהגיעו לידינו.

כדי לדון בשלוש האפשרויות אבקש להקדים הנחה, שאמנם יש בה מידה של חידוש בההזרת טקסטים מספרות חז"ל, אולם היא מקובלת ושגורה בקרב חוקרי הטקסט המודרניים. במסגרת זו איני יכול להרחיב במשמעויותיה התיאורטיות והמעשיות אלא רק להציגה בקצרה. ההנחה היא שעל המהדיר לנסות ולשחזר את כוונתו המקורית של המחבר או העורך ולא להסתפק בהגשה מכאנית של ממצאי הנוסח שהגיעו אלינו.²⁵

בדוגמאות שלפנינו בין שעורך אסת"ר ב עצמו שגה בהעתקה בין שאחד מהמעתיקים שאחריו שגה, יש מקום לתיקון הגרסאות כדי לשחזר את כוונתו המקורית של העורך. ואולם אפשר עוד שהשגיאות כבר היו מונחות לפני עורך אסת"ר ב, ואותן הוא ביקש להעתיק. אפשרות זו קיימת במקרים שלנו מפני שהשיבושים הנם סגנוניים ואינם צורמים במידה השוללת אפשרות שהעורך חשב להעתיקם כפי שהם. טנסל, מנושאי הדגל של השיטה, טוען – ורואה אני לקבל את דבריו – שכל זמן שלא מצאנו עדות נוסח של חיבור המקור שבו קיימת השגיאה, הרי אין להביא אפשרות זו בחשבון, ועל המהדיר לתקן את הגרסה.²⁶ למיטב ידיעתי, אין עד נוסח של פדר"א בו כבר

²⁵ המחקרים בנושא זה רבים, ואפנה רק לעיקריים שבהם: F.T. Bowers, *Textual and Literary Criticism*, Cambridge: University Pr., 1959; G.T. Tanselle, *Textual Criticism since Greg: A Chronicle*, Charlottesville: University Pr. of Virginia, 1987; D.C. Greetham, *Textual Scholarship: An Introduction*, New York: Garland, 1994, pp. 295-346

²⁶ תומס טנסל הוא חוקר ספרות אנגלית. כאשר הוא דן בתיקון מובאות שגויות בספרו של מלוויל, מובי דיק, הוא מציין: Of course, some of these erroneous readings may have been present in Melville's manuscript, but as long as they can be argued to be unintentional slips the case for emendation is not altered [...] Whenever the possibility of a misreading of handwriting or an authorial slip outweighs the possibility that the misquotation is an intended one, the editor seeking to establish what the author wished will emend to correct the quotation (G.T.

קיימים השיבושים שמצאנו באסת"ר. לפיכך עמדתי היא שהכרעות נוסח כאלו שהצעתי פה אינן נופלות עקרונית בתקפותן מהכרעות דומות שקיבלו המהדירים השמרניים כדוגמת תיאודור, אלבק, מרגליות וליברמן. כשם שהרבו אלו להשתמש בעדות העקיפה של הילקוטים והפרשנים המעתיקים על מקורם, למשל תיקון גרסת בראשית רבה על פי מדרש הגדול, כך ניתן, לדעתי, להשתמש בעדות העקיפה של המקורות על נוסח החיבור שהעתיק מהם. אלא שחשוב לציין שעדיין הגהות אלו אינן מבוססות על מסורת הנוסח של המדרש כפי שהגיעה אלינו אלא מסתמכות על הנחות נוספות של עריכה ושימוש במקורות, הנחות שאינן יוצאות אחרי הכול מידי סברה. לכן על המהדיר להקפיד לציין בבירור את ההגהה כדי להדגיש שמדובר בגוף זר למסורת הטקסט שבידינו.

מהאמור עד כה עולה שתיקון גרסה על פי מקבילה-מקור אינו דומה לתיקון רגיל על פי מקבילה אלא עולה עליו, וניתן לראות בו במידת מה תיקון על פי עדות ישירה. ואם ננסח זאת ניסוח מכליל – בנסיבות מסוימות ניתן לראות גם בעדויות עקיפות שבאות מלפני נקודת זמן העריכה של החיבור עדויות כמעט ישירות על החיבור. העדויות של מקבילות-מקורות ייחשבו כאלה אם ניתן לבסס שתי הנחות:

1. קיים שימוש ודאי של העורך בחיבור מסוים.
2. קיימת שיטת עריכה עקיבה שניתן לעמוד על עקרוניתה, ועל פי זה לזהות היכן בחר העורך להעתיק את מקורותיו והיכן בחר לעבדם.

בספרות חז"ל נדיר למצוא ולהוכיח תלות ספרותית ברורה בין חיבורים²⁷ ואף לעמוד על שיטת עריכה עקיבה של המחברים. ואולם במקרה של אסת"ר ב – חיבור מאוחר (המאה ה-11 בערך) שכבר ניכר בו שימוש ישיר בחיבורים ערוכים וכתובים, ניתן להוכיח שימוש זה בחיבורים כדוגמת יוסיפון ופדר"א ואף לעמוד על דרכו בעיבוד מקורותיו.²⁸

Tanselle, *Textual Criticism And Scholarly Editing*, Charlottesville: University Pr. of Virginia, 1990, pp. 78-79)

²⁷ ח' מיליקובסקי, 'סדר עולם ומכילתא דרשב"י על שעבוד בני ישראל במצרים: על קביעת מקורות בין מקבילות בספרות חז"ל', בר-אילן, כו-כז (תשנ"ה), עמ' 221; הנ"ל, 'סדר-עולם והתוספתא'. תרביץ, מט (תש"ם), עמ' 246-247.

²⁸ על אודות השימוש של עורך אסת"ר ב בפדר"א ראה לעיל, הערה 9, ועל אודות שימוש ביוסיפון ראה א' עצמון, 'חלום מרדכי: מהוספה למדרש', *JSIJ*, 6 (2007), pp. 127-140. <http://www.biu.ac.il/JS/JSIJ/6-2007/Atzmon.pdf>

סיכום

אם כן, ראינו דוגמאות להשפעת ממצאי ביקורת המסורות והעריכה – הביקורת הגבוהה, על ההכרעות בביקורת הנוסח – הביקורת הנמוכה, או הבסיסית. במקום שניתן לברר את מקורותיו של העורך ולעמוד על דרכי עריכתו יכול המהדיר להשתמש באותם מקבילות או מקורות בזהירות הראויה כדי לשחזר את כוונתו המקורית של העורך. עם זאת היות שמדובר בהגהות הכרוכות בהנחות שאינן יוצאות מידי השערות, הרי יש לציין כראוי בטקסט, ולחזור ולשנן את תפילת ר' נחוניא: "שלא יארע דבר תקלה על ידי ולא אכשל בדבר הלכה וישמחו בי חבריי".²⁹

²⁹ בדיון הנוכחי לא הרחבתי לא בדבר עקרונות הההדרה שנקטנו במהדורת אסת"ר ולא בתשתית התיאורטית שלה, שכן הדברים חורגים מאוד ממסגרת הדיון. אך בכל זאת לסיום אבקש להרחיב בקצרה בהיבטים אלו ובהשלכותיהם על סימון ההגהות שעלו כאן. מקצת דבריי מבוססים במידה רבה על מאמריו של חיים מיליקובסקי ועל המחקרים הרבים שהוא מפנה אליהם. ראה בעיקר ח' מיליקובסקי, 'החיפוש אחר "הטקסט המקורי": עיונים בענייני נוסח וההדרה בסדר עולם ובויקרא רבה', ספר הזיכרון לתרצה ליפשיץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 349-384; C. Milikowsky, 'The Status Quaestionis of Research in Rabbinic Literature', *JJS*, 39 (1988), pp. 202-204; idem, 'On Editing Rabbinic Texts: A Review-Essay', *JQR*, 86 (1996), pp. 409-418; idem, 'Vayyiqra Rabba Through History: A Project to Study Its Textual Transmission', *Jewish Studies at the Turn of the Twentieth Century: Proceedings of the 6th EAJS congress*, Vol. 1, eds. J. Targarona Borrás & A. Saenz-Badillos, Leiden 1999, pp. 311-321

המהדירים הקלאסיים, בהם תיאודור-אלבק ומרגליות, נקטו שיטה המכונה "הטקסט המועדף", ולפיה בוחרים כתב יד אחד הנחשב משובח ביותר ליסוד המהדורה ומתקנים בו רק גרסאות בלתי אפשריות. אנו נקטנו שיטה אחרת המתאימה לעדי הנוסח של מדרש אסת"ר, שאין בהם עד אחד שבמובהק עדיף על אחרים. השיטה שנקטנו מכונה במחקר המודרני copy text ומיוחסת לגרג, באורס וטנסל שהוזכרו לעיל (הערה 25). לפי שיטה זו, אמנם נבחר כתב יד אחד לבסיס, אך בכל מקום שבו קיימות גרסאות שונות, המהדיר בוחר ביניהן את הטובה ביותר על פי קנה מידה סטמאטי או אחר. במקום שבו ההכרעה אינה קלת-ערוך הקפדנו להביא את כל הגרסאות באפראט חילופי הנוסח. לא מצאנו לנכון להביא את כל שינויי הנוסח, שכן אלו מצויים במהדורה הסינופטית שפרסמנו באינטרנט (<http://www.schechter.ac.il/raba.asp>).

המהדירים השמרניים היו מציינים באפראט בכוכבית כל מקום שבו הם סטו מכתב יד הבסיס שלהם. אנו, שמטרתנו להגיש לקורא לא את מדרש אסת"ר שבכתב יד זה או אחר אלא את שחזרנו למדרש המקורי המשוער שיצא תחת ידי העורך, בחרנו באופן אקלקטי מתוך עדי הנוסח את הגרסה הנכונה בכל מקרה ומקרה. על פי דרכנו, אין אנו נדרשים לסמן סטייה מכתב יד מסוים. לפיכך סימון בכוכבית של גרסה באפראט משמעותו שהגרסה כאן אינה נובעת מהכרעה רגילה בין כתבי היד אלא מתיקון על פי מקור אחר. במקרה כזה אף נסמן את התיקון בסוגריים מרובעים כדי להדגיש שמדובר בגוף זר שאינו שייך למסורת הישירה של נוסח המדרש.